

تحلیل کارکردهای دین در خانواده مدرن در مواجهه با آسیب های اجتماعی

رقیه محمدی

رقیه اکبری

کبری طاهری نژاد

چکیده

پژوهش حاضر به تحلیل کارکردهای دین در خانواده مدرن در مواجهه با آسیب های اجتماعی پرداخته است. ضرورت این موضوع به چالش های ناشی از مدرنیته و انحرافات اجتماعی ناشی از ضعف در باورهای دینی مرتبط است.

یافته های تحقیق نشان می دهند که اصول دینی می توانند به تقویت همبستگی، افزایش تاب آوری و ایجاد هنجارهای اخلاقی در خانواده ها کمک کنند. با بررسی تأثیرات مثبت دین بر خانواده و نقشی که نهادهای مذهبی در ترویج این ارزش ها ایفا می کنند، به اهمیت ازدواج به عنوان نهاد مقدس و حمایتی تأکید شده است. روش تحقیق توصیفی تحلیلی بوده و شامل تحلیل متون و بررسی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی دین بر خانواده ها در منابع و متون می باشد.

کلید واژه: آسیب های اجتماعی ، خانواده مدرن ، دین

در دنیای معاصر، خانواده به عنوان نهاد بنیادی اجتماعی، با چالش‌های متعددی از جمله آسیب‌های اجتماعی مواجه است. دین به عنوان یک عنصر کلیدی می‌تواند نقش حمایتی و تسهیل‌کننده‌ای در تقویت بنیان‌های خانوادگی ایفا کند. پژوهش‌ها نشان داده‌اند که اصول دینی می‌توانند به تقویت همبستگی، افزایش تاب‌آوری و ایجاد هنجارهای اخلاقی در خانواده‌ها کمک کنند. به ویژه در زمان بحران‌ها و فشارهای اجتماعی، بازگشت به ارزش‌های دینی می‌تواند راهکارهایی برای کاهش آسیب‌ها و ارتقای کیفیت زندگی خانوادگی ارائه دهد. خانواده اهمیت و جایگاه ویژه در حیات انسانها از دیرباز دارد مکتب حیات بخش اسلام بهترین نوآوری را در شیوه‌ها و روشهای تربیتی برای پیروان خود ارائه داده است خانواده های مدرن با آموزه‌های مدرنیته مانند انکار تفاوت‌های جنسیتی، اختلاط نقش‌ها فرد گرایی و اصالت لذت‌های دنیایی، سلامت ثبات و حتی کیان خانواده را به خطر انداخته و آسیب‌های جدی اجتماعی به وجود آورده است و به همین منظور اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع یعنی تحلیل کارکردهای دین در خانواده مدرن در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی را مورد تحقیق و بررسی قرار بدهیم.

پیشینه تحقیق

در مورد تحلیل کارکردهای دین در خانواده مدرن در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی تحقیقاتی به عمل آمده است که مواردی از آن را بیان میکنیم

۱ - مهناز امیر پور با مقاله ای با عنوان کارکرد خانواده و نقش آموزه‌های دینی در ایجاد امنیت اجتماعی « که یک فصلنامه دانش انتظامی خراسان شمالی دوره ۳، شماره ۹ میباشد این مقاله در مورد خانواده که موثرترین مرکز برای ساماندهی یا نابسامانی اجتماعی و عامل شکل دهی جامعه است بررسی و تحقیق کرده و به این نتیجه رسیده که دین یکی از مهمترین نظام های ارزشی هر جامعه است که برای استواری خود نیاز به بازتولید آن در نسلهای بعدی دارد. عوامل گوناگونی می توانند در این فرآیند تاثیر گذار باشند که در این بین جامعه پذیری یکی از مهمترین آنهاست و از میان عناصر جامعه پذیری خانواده از اهمیت زیادی برخوردار است

۲- سهیلا صادقی فسایی و ایمان عرفان منش در مقاله ای با عنوان تحلیل جامعه شناختی تاثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی و ضرورت تدوین الگوی ایرانی اسلامی که در فصلنامه زن در فرهنگ و هنر (پژوهش زنان) سال پنجم شماره ۱ (بهار ۱۳۹۲) به چاپ رسیده است ، به این نتیجه می رسند که آنچه در خلال طرح مناقشات نظری درباره وضعیت و چشم انداز خانواده پیشنهاد می شود، ضرورت شکل گیری الگویی از خانواده است که ضمن سازگاری با دو مولفه هویتی جامعه ایران؛ یعنی دین و فرهنگ ملی، از توان جذب مولفه های جدید متناسب با تحولات اخیر نیز برخوردار باشد و بتواند با فراهم آوردن برخی قابلیت ها، از مسائل اجتماعی در خانواده، پیشگیری نماید.

۳- محمد سلطانی و محمد علی سلیمی بامقاله ای به عنوان تحلیل انتقادی کارکردهای اجتماعی دین از دیدگاه منتسکیو» که در پژوهشهای اجتماعی، اسلامی سال بیست و هفتم شماره اول پیاپی (۱۲۳) بهار و تابستان ۱۴۰ منتشر شده که به تبیین نظریات منتسکیو پرداخته است منتسکیو در تحلیل خود انتفاع اجتماع از دین آن هم از نوع مادی را ملاک برتری ادیان بر یکدیگر میداند. به عبارت دیگر او احکام و توصیههای ادیان را صرفاً با سنجه کار کرد اجتماعی آنها بررسی مینماید و اما تحلیلهای او در بعضی از موارد جانبدارانه و همراه با سوگیری به نظر می رسد بنابراین به نظر نگارنده منتسکیو نتوانسته آن گونه که شایسته است تبیینی صحیح و مبتنی بر واقعیت از کارکردهای اجتماعی ادیان ارائه دهد طبق بررسی های انجام شده در تحقیقات، که به نتایج مختلفی دست پیدا کردند لذا این تحقیق می خواهد به تحلیل کارکردهای دین در خانواده مدرن در مواجهه با آسیب های اجتماعی بپردازد

تعریف و مفهوم شناسی

تعریف دین

معانی لغوی و اصطلاحی دین

معنای لغوی: واژه (دین) از ریشه عربی (دَن) به معنای (روش) یا (راه) است. در فرهنگ لغات، دین به عنوان مجموعه ای از باورها، اصول، و رفتارهایی که فرد یا گروهی به آنها پایبند است، تعریف می شود.

معنای اصطلاحی: دین، در اصطلاح به معنای اعتقاد به آفریننده ای برای جهان و انسان و دستورهای عملی متناسب با این عقاید است. (مصباح؛ ج ۱، ص ۲۸) دین به معنای نظامی از اعتقادات و ارزش هاست که زندگی فردی و اجتماعی انسان ها را تحت تأثیر قرار می دهد.. (معین؛ ۱۳۸۶، ذیل واژه دین ، ص ۱۲۷)

دین، عبارت است از مجموع عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسانها می باشد، گاهی همه این مجموعه حق و گاهی همه آن باطل و زمانی مخلوطی از حق و باطل است. (آملی، ۱۳۹۷، ص ۹۳)

دین مجموعه ای از باورها و احکام که پیروان آن برای ارتباط با خدا و زندگی بهتر به آن پایبندند (دهخدا؛ ۱۳۷۳، ذیل واژه دین ، ۹۷)

تعریف آسیب های اجتماعی

معنای لغوی

آسیب اجتماعی به معنای هر گونه وضعیتی است که به رفتارهای ناپسند اجتماعی، مشکلات خانوادگی، و نارضایتی‌های عمومی منجر می‌شود. واژه «آسیب» در زبان فارسی به معنای ضرر، خسارت، و آسیب‌دیدگی است.

معنای اصطلاحی

آسیب‌های اجتماعی به وضعیتی اطلاق می‌شود که به ساختارهای اجتماعی و زندگی فردی آسیب می‌زند و می‌تواند شامل مشکلاتی نظیر فقر، اعتیاد، خشونت خانگی، بیکاری، و نابرابری‌های اجتماعی باشد. این آسیب‌ها بر روی فرد، خانواده، و جامعه تأثیرات منفی دارند و موجب بروز مشکلاتی در حوزه‌های اقتصادی، فرهنگی، و سیاسی می‌شوند. (بهرامی: ۱۳۹۸، شریفی، ۱۳۹۷؛ امیرخانی، ۱۳۹۶، اسلامی، ۱۳۹۵، حسینی، ۱۴۰۰)

تعریف خانواده

مفهوم لغوی

خانواده به معنای جمعی از افراد که از طریق ازدواج، خویشاوندی یا روابط نزدیک به هم مرتبط هستند است. این واژه در زبان فارسی به معنای (خانواده) و (نسب) به کار می‌رود.

مفهوم اصطلاحی

چند تعریف برای خانواده ذکر شده:

خانواده گروهی است متشکل از افرادی که از طریق پیوند زناشویی، هم‌خونی یا پذیرش با یکدیگر به عنوان شوهر، زن، مادر، پدر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل اند و فرهنگ مشترکی پدید آورده و در واحد خاصی زندگی می‌کند. (ویسی: ج ۱ ص ۱۷) خانواده به عنوان واحد اصلی اجتماعی شناخته می‌شود که شامل والدین و فرزندان یا افراد مرتبط دیگر است. خانواده نقش‌های مهمی در تربیت، حمایت عاطفی، و انتقال فرهنگ و ارزش‌ها دارد. (معین، ص ۳۲۷)

خانواده به معنای گروهی از افراد که به وسیله ازدواج یا نسب به هم مرتبط هستند. (دهخدا، ۱۳۷۳، ص ۱۲۰۴) خانواده عبارت است از گروهی از افراد که به واسطه پیوندهای خویشاوندی یا زناشویی به هم وابسته‌اند (محدث؛ ص: ۴۲)

خانواده واحد اجتماعی اولیه است که در آن افراد با یکدیگر زندگی کرده و تعامل دارند (مسائلی: ص ۲۵۶)

خانواده به عنوان واحد اجتماعی است که نقش‌های خاصی را در تربیت و پشتیبانی از اعضا ایفا می‌کند. (فرهنگی: ص: ۳۴)

عده ای نیز خانواده را به معنای ساختار اجتماعی است که از طریق روابط خویشاوندی یا زناشویی تشکیل می‌شود و دارای تأثیرات فرهنگی و اجتماعی عمیقی است." بنابراین، خانواده به عنوان واحد اجتماعی اولیه، با پیوندهایی چون ازدواج و خویشاوندی، فرهنگ و ارزش‌های مشترکی را بین اعضای خود پدید می‌آورد و نقشی اساسی در تربیت و حمایت عاطفی دارد. در مدرنیته، با تأکید بر خرد و عقلانیت، جامعه به سوی بازنگری ارزش‌های سنتی و پذیرش ایده‌های پیشرفت و تغییرات نوین حرکت می‌کند. این دو مفهوم نشان‌دهنده همزیستی سنت و نوآوری در ساختار و پویایی اجتماعی هستند.

تعریف : مدرن یا مدرنیته

از نظر فیلسوفان مدرن، «مدرنیته» به معنای «نو آوری، ابداع، ابتکار، خلاقیت، پیشرفت، ترقی، رشد خودآگاهی تاریخی بشر (باومن : ۱۳۷۸، ص ۳۳ و ۶۷)

و همچنین به معنای خردباوری و تلاش برای عقلانی کردن هر چیز، شکستن و ویران کردن عادت‌های اجتماعی و باورهای سنتی، همراه با پشت سر نهادن ارزش‌های سنتی و باور به اصالت علم تجربی، و عقلانیت بشری و محوریت انسان و اعتقاد به ایده‌ی پیشرفت، تعریف و توصیف شده است. (احمدی: ۱۳۷۳، ص ۱۱)

مارشال برمن در توصیف «مدرنیته» می‌گوید: مدرن بودن به معنای آن است که خود را در محیطی بیابیم که ماجراجویی، قدرت، لذت، رشد، تحوّل و دگرگونی ما و جهان را به ما وعده می‌دهد، و در عین حال، هر آنچه را که داریم و هر آنچه را که هستیم تهدید به نابودی می‌کند. (باومن ، ص ۲۱۳)

جهان معاصر به جهانی از اندیشه و عمل انسانی اشاره دارد که برای چند ویژگی اساسی است. (همان، ص ۶۷ و ۲۱۷ و ۸۲)

مرجعیت خرد خود بنیاد و تلاش در جهت عقلانی سازی فرایند زندگی و افسون زدایی از ساحت‌های حیات بشری؛ (همان، ص ۱۰۰) التزام به اصل آزادی لیبرالیسم دیوید هلد و گیدنز «مدرنیته» شکل گیری جهان بر اساس اصول و مبانی لیبرالیسم تفسیر می‌کنند. (همان ص ۲۵۵)

اهمیت دین در زندگی

دین به عنوان یک عنصر کلیدی در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها، نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند. از جمله اهمیت‌های دین می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: راهنمایی اخلاقی: دین مجموعه‌ای از اصول اخلاقی و ارزش‌ها را ارائه می‌دهد که به فرد کمک می‌کند در مواجهه با چالش‌ها و تصمیمات زندگی راهنمایی شود.

حمایت اجتماعی: دین معمولاً به ایجاد جوامع متصل و حمایتگر کمک می‌کند که افراد می‌توانند در آن احساس تعلق و امنیت کنند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش به تحلیل کارکردهای دین در خانواده‌های مدرن و تأثیر آن بر آسیب‌های اجتماعی پرداخته است. با توجه به چالش‌های ناشی از مدرنیته و انحرافات اجتماعی که به ضعف باورهای دینی مرتبط هستند، ضرورت این موضوع به‌خوبی نمایان می‌شود. دین، به‌عنوان یک نظام ارزشی و اخلاقی، می‌تواند نقشی اساسی در تقویت همبستگی خانواده‌ها، افزایش تاب‌آوری و ایجاد هنجارهای اخلاقی ایفا کند. همچنین، ترویج ازدواج به‌عنوان یک نهاد مقدس و حمایتی، می‌تواند خانواده‌ها را در برابر چالش‌های اجتماعی حفظ کند و از بروز آسیب‌هایی همچون اعتیاد و بی‌هویتی جلوگیری نماید.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نهادهای مذهبی، به‌ویژه مساجد، می‌توانند با برگزاری جلسات آموزشی و فرهنگی، به افزایش آگاهی خانواده‌ها در زمینه‌های مختلف کمک کنند و از بروز اختلافات و مشکلات اجتماعی جلوگیری نمایند. با تأکید بر این نهادها، می‌توان به ایجاد جوامع حمایتگر و ارتقای روابط خانوادگی و اجتماعی دست یافت. در این راستا، لازم است که نهادهای مختلف جامعه، از جمله نهادهای مذهبی و آموزشی، به ترویج ارزش‌های دینی و فرهنگی پرداخته و به تغییر روش‌های فرزندپروری و تقویت باورهای معنوی در خانواده‌ها بپردازند.

در نهایت، این مقاله به‌روشنی نشان می‌دهد که تقویت ارزش‌های دینی و اخلاقی در خانواده، نقش مهمی در ایجاد محیطی پایدار و آرامش‌بخش دارد. پایبندی به اصول اخلاقی و حمایت اجتماعی ناشی از دین، می‌تواند به افراد کمک کند تا در زندگی شخصی و اجتماعی خود آرامش و جهت‌گیری مثبت داشته باشند. بنابراین، برای پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی در خانواده‌های مدرن، تقویت نهاد خانواده و ارتقای ارزش‌های دینی و فرهنگی ضروری است تا جوانان در مسیر کمال معنوی و اخلاقی قرار گیرند و از آسیب‌های ناشی از فرهنگ‌های مادی‌گرایانه و انحرافات اجتماعی مصون بمانند.

پژوهش حاضر بنابر محدودیت، متمرکز بر، اهمیت دین در زندگی، نقش دین در تقویت بنیان خانواده، کارکردهای حمایتی دین در مواجهه با آسیب‌ها، نقش نهادهای مذهبی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، نیاز جامعه و خانواده مدرن به دین باوری، رویکرد دین با آسیب‌های اجتماعی، انواع آسیب‌های اجتماعی و راه مواجهه با آن، راهکارهای کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی در خانواده مدرن، کارکرد خانواده در جلوگیری از آسیب‌های اجتماع بوده است. لذا پیشنهاد می‌شود برای پژوهشگران آتی که قصد دارند در زمینه کارکردهای دین در خانواده‌های مدرن و تأثیر آن بر آسیب‌های اجتماعی تحقیق کنند، پیشنهادات زیر می‌تواند مفید باشد:

۱. تمرکز بر دین و فرزندپروری، ۲. تحلیل تجربیات فرهنگی:

۳. تحقیق در مورد نقش و عملکرد نهادهای مذهبی ۴-تحلیل تأثیر رسانه‌ها

با این پیشنهادات، پژوهشگران آتی می‌توانند درک عمیق‌تری از دین و خانواده در عصر مدرنیته به دست آورند و به توسعه راهکارهای مؤثر برای بهبود وضعیت خانواده‌ها و کاهش آسیب‌های اجتماعی بپردازند.

منابع

- قران کریم
 - نهج البلاغه، مترجم محمد دشتی
۱. احمدی، بابک ، مدرنیته و اندیشه انتقادی ،تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۳
 ۲. اسلامی، مهدی. آسیب‌های اجتماعی و راه‌های مقابله با آن‌ها. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و هنر، ۱۳۹۵
 ۳. امیرخانی، سعید. سیر تحولات اجتماعی و آسیب‌های آن در ایران. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی ، ۱۳۹۶
 ۴. بهرامی نژاد، مرتضی ، آسیب‌های اجتماعی: تعریف، علل و پیامدها. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی ، ۱۳۹۸،
 ۵. بهشتی، سهیلا، خانواده و کارکردهای مثبت آن در سخنان مقام معظم رهبری، ش ۲۴ ، آذر ۱۳۸۶
 ۶. جوادی آملی ، عبدالله ، انتظار بشر از دین ، قم: اسراء، ۱۳۸۰
 ۷.شریعت در آینه معرفت ، ج ۱، تهران : مرکز نشر اسراء ، چاپ هشتم ، بهار ۱۳۹۷
 ۸. حاج علی اکبری ، محمدجواد مطلع عشق (گزیده ای از رهنمودهای حضرت آیت الله سید علی خامنه ای به زوج های جوان تهران، قم : دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چ ۵، ۱۳۸۴
 ۹. حسامی، فاضل ، غلامی، منصوره فصلنامه علمی .پژوهشی سال ۸.شماره ۴.بهار ۱۴۰۰
 ۱۰. حسینی، علی ، تحلیل جامعه‌شناختی آسیب‌های اجتماعی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۴۰۰
 ۱۱. حرعاملی، محمد بن الحسن وسائل الشیعه ، ج ۱۴ ، قم : آل البيت ، ۱۴۱۴ق
 ۱۲. دهخدا، علی‌اکبر فرهنگ لغت فارسی (دهخدا): دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات وروزنه چاپ اول ، ۱۳۷۳
 ۱۳. رهبری حسن ، زن اسلام ومسجد ، ایران ، کتابشناسی ملی ، ۲۸ بهمن ۱۳۷۴
 ۱۴. ساروخانی، باقر و رفعت جاه، مریم ، عوامل جامعه شناختی موثر بر باز تعریف هویت اجتماعی زنان. ۱۳۸۳
 ۱۵. سالاری‌فر، محمد رضا، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی، ، کارل یونگ، گوستاو، روان‌شناسی و دین پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم ، چاپ زیتون، ۱۳۸۵
 ۱۶. سروش، عبدالکریم ، همایش «دین و مدرنیته» ، تهران : حسینیه ی ارشاد، ۱۳۸۴

۱۷. شایگان، داریوش ، افسون زدگی جدید یا هویت چهل تکه، ترجمه ی فاطمه ولیایی ، تهران : نقش جهان، ۱۳۸۰
۱۸. شریفی، احسان ، مطالعه آسیب‌های اجتماعی: مبانی نظری و تجارب جهانی. تهران: انتشارات سمت ، ۱۳۹۷
۱۹. شکرکن، مسعود و نجاریان، حسین ، مجله علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه شهید چمران ، سال چهارم، شماره ۱ و ۲ ، بهمن ۱۳۷۶
۲۰. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی ابن بابویه قمی ، خصال، مترجم محمدباقر کمرهای ، تهران : نشر کتابچی ، ۱۳۹۹ ،
۲۱. ، عیون اخبار الرضا(ع)، ج ۲ تألیف مرحوم شیخ صدوق ترجمه علی اکبر غفاری ،
۲۲. طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۱، روابط اجتماعی در اسلام، ترجمه محمدجواد حجتی کرمانی ، قم: انتشارات بعثت، بی تا
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن، مشکاة الانوار، ترجمه، عزیز الله عطاردی، تهران : عطارد ، ۱۳۷۴
۲۴. طوسی، محمد بن محمد نصیرالدین ، اوصاف الشراف، به کوشش نجیب مایل هروی، مشهد ، ۱۳۹۱
۲۵. علامه مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، تهران : اسلامیه، بی تا
۲۶. فرهنگی ، علی اکبر، فرهنگ جامعه شناسی ، تهران: انتشارات مازیار ، ۱۳۷۶
۲۷. کلینی ، محمد ، نوروا بیتکم بتلاوه القرآن کافی، ج ۲، ترجمه صادق حسن زاده ، تهران: قائم آل محمد، ۱۳۸۵.
۲۸. مارتین بوبر، کسوف خداوند، ترجمه ی عباس کاشف و سهراب ابوتراب ، تهران: فروزان، ۱۳۸۰
۲۹. محدث، حسن ، فرهنگ اصطلاحات اجتماعی ، تهران ، عقیق عشق ، ۱۳۸۸
۳۰. مسائلی ، محمود، فرهنگ اجتماعی ، تهران : پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی ، ۱۳۸۶
۳۱. معین ، محمد : فرهنگ معین ، تهران : زرین ، ۱۳۸۶
۳۲. مهریزی، مهدی، زن در اندیشه اسلامی ، قم : انتشارات سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ اول ، ۱۳۸۱
۳۳. نکویی سامانی، مهدی ، دین و دنیای مدرن ، قم : نشر زائر ۱۳۹۱ هجری شمسی

۳۴. نصیرالدین طوسی، محمدبن محمد، اوصاف الشراف، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان ۱۳۷۳ ش

۳۵. نوروژی، حسینعلی، زیگمون باومن و همکاران، مدرنیته چیست؟ مدرنیته و مدرنیسم، تهران: نقش جهان، ۱۳۷۸

۳۶. نوری طبرسی، حسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۴، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۳۶۵

۳۷. نیازی محسن، تبیین موانع مشارکت اجتماعی در شهر کاشان پایان نامه دکتری، اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان ۱۳۸۱

۳۸. ویسی، غلامرضا، آسیب شناسی خانواده، جلد ۱، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، مرکز تحقیقات اسلامی، بی تا

۳۹. یوسفیان، نعمت الله، مدیریت در خانه و خانواده جلد ۱، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، مرکز تحقیقات اسلامی، ۱۳۷۸ ه ش

۴۰. سایت مرکز حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه ای (<http://khamenei.ir>)

۴۱. پژوهش های اسلامی صدا و سیما، راهکار برقراری روابط سالم و سازنده در خانواده، قم: مرکز نشرهاجر ۱۳۸۴،